

ZE STUDIÓW NAD ZAGADNIENIEM LOKACJI MIEJSKICH W WIELKOPOLSCE W XVI – XVIII W.

1. Uwagi wstępne

Zagadnienie powstawania i rozwoju miast w Polsce było już niejednokrotnie przedmiotem badań. Wiele też miast posiada dość wyczerpujące opracowania. Odczuwa się jednak dotkliwie brak prac syntetycznych. Ze starszej literatury można tu wymienić pracę Maciejowskiego¹, z nowszej prace Ptaśnika². Prace Ptaśnika są dotychczas jedyną syntezą dziejów miast w Polsce. Jednak ze względu na braki metodologiczne i oparcie się na materiale dotyczącym kilku większych miast, z pominięciem omówienia miast mniejszych w dużej mierze nie mogą nas zadowolić.

Również kwestia powstawania miast w Wielkopolsce była przedmiotem wielu prac tak polskich, jak i niemieckich. Jedyną dotychczasową syntezą dotyczącą lokacji w Wielkopolsce, jednakże tylko do końca XV wieku, jest praca O. Langego³. Lange, jakkolwiek odróżnia w niej miasto jako pojęcie społeczno-gospodarcze od miasta w pojęciu prawnym, ogranicza swe badania tylko do strony prawnej zagadnienia, nie wiążąc procesu powstawania miast z ogólnymi przemianami społecznymi i gospodarczymi w Polsce⁴. Z niemieckich opracowań o charakterze bardziej syntetycznym wymienić można H. Wuttkego, Städtebuch des Landes Posen, E. Schmidta, Geschichte des Deütschtums im Lande Posen unter polnischer Herrschaft, A. Warschauera, Die städtische Archive der Provinz Posen. Istnieje poza tym szereg prac niemieckich, zajmujących się kwestią miast na terenie Wielkopolski, lecz w zasadzie nie mają one charakteru syntetycznego, często zaś są tendencyjne i wadliwe metodologicznie. Poważną ponadto luką niemieckich opracowań jest ujmowanie Wielkopolski w granicach tzw. Provinz Posen, tworu XIX wieku. Opracowania polskie i niemieckie w słabym stopniu uwzględniają okres późniejszy, od XVI wieku. Jakkolwiek literatura monograficzna dotycząca poszczególnych miast wielkopolskich jest ilościowo dość obfita, jednak nie przedstawia większej wartości naukowej. Ogólnie więc można stwierdzić, że zagadnienie powstawania miast od początku XVI w., a więc w okresie panowania gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej nie znalazło dotychczas w literaturze historycznej należytego uwzględnienia⁵. Wymaga ono właściwie dopiero źródłowego, wszechstronnego i wyczerpu-

¹ Maciejowski W. A., Historia miast i mieszczaństwa w krajach dawnego państwa polskiego od czasów najdawniejszych aż do połowy XIX w. Poznań 1890.

² Ptaśnik Jan, Miasta w Polsce, Lwów, Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce, Kraków 1934.

³ Lange Oskar, Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich, Lwów 1925.

⁴ Lange, op. cit., s. 12 i n.

⁵ W niektórych pracach ogólnych są wprowadzone wiadomości dotyczące powstawania i rozwoju miast w okresie XVI–XVIII w., lecz są one urywkowe i schematyczne. Można tu wymienić m. in. dzieła:

Dalchow O., Die Städte des Warthelandes, Leipzig 1910.

Holsche A. C., Geographie und Statistik von West-Süd- und Neu-Ost-Preussen, Königsberg 1804.

jącego zbadania. Bez znajomości zagadnienia powstawania i rozwoju miast, ośrodków skupiających życie przemysłowe i handlowe kraju, trudno wyrobić sobie właściwy pogląd na proces historyczny danego terenu. Zdajemy sobie sprawę, że zbadanie problemu miast, ich rozwoju i związków wzajemnych miast i wsi w okresie folwarku pańszczyźnianego wymaga wielu skrupulatnych i żmudnych badań. W niniejszym artykule pragniemy tylko zwrócić uwagę na pewne ogólne zagadnienia, dotyczące lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI—XVIII w., oraz podać pewne ustalenia, które w dalszych badaniach tak w dziedzinie wsi, jak i miasta niewątpliwie zostaną uzupełnione i szerzej naświetlone.

Pod względem terytorialnym niniejszy artykuł obejmuje Wielkopolskę właściwą, tzn. województwo poznańskie i kaliskie, a od r. 1768 utworzone z części kaliskiego województwo gnieźnieńskie. Na ten obszar składa się 10 powiatów. Cztery z nich, a mianowicie poznański, kościański, walecki i ziemia wschowska tworzyły województwo poznańskie. W skład województwa kalisko-gnieźnieńskiego wchodziły powiaty kaliski, koniński, pyzdrowski, gnieźnieński, kcyński i nakielski⁶. Granicą czasową jest okres od początku XVI w. (z uwagi na pracę O. Langego) do rozbiorów. Data końcowa dla niektórych terenów Wielkopolski będzie różna: dla tzw. okręgu nadnoteckiego cezurą będzie rok 1772, dla reszty województw rok 1793.

2. Nasilenie i rozmieszczenie terytorialne lokacji w XVI—XVIII w.

Powstanie osady miejskiej rozpatrywać można, rzecz jasna, z wielu stron. Decydującym wszakże dla wyróżnienia ośrodka miejskiego jest moment gospodarczy. Kwestią wtórną jest posiadanie przez miasto przywileju lokacyjnego, czyli moment prawny. Często te dwie strony — gospodarcza i prawna — będą się zgadzać, lecz nie zawsze. Znajomość jedynie ilości miast nowo powstałych oczywiście nie wystarczy. Miasto bowiem jest wynikiem społecznego procesu podziału pracy, polegającego na oddzieleniu się pracy przemysłowej i handlowej od rolniczej⁷. Tichomirow np. uważa miasto za trwały punkt osiedleńczy, który stał się ośrodkiem rzemiosła i handlu⁸. Proces więc powstawania i rozwoju miast jest jednocześnie wyrazem zmian zachodzących w dziedzinie rynku wewnętrznego kraju. Lokacje miejskie będące w zasadzie, jak wynika z ostatnich badań (Tymieniecki, Maleczyński, Münch, Friedberg), usankcjonowaniem prawnym istniejącej już osady, są do końca XV w. na terenie Wielkopolski dość liczne. Lange podaje, że w okresie do końca XV w. stan ilościowy miast w Wielkopolsce wyrażał się liczbą 153, przy czym na w. XIII przypada 38 lokacji, na w. XIV — 55, na XV — 60 lokacji. Jest

Tenze, Der Netzdistrikt, Königsberg 1793.

Kaczmarczyk Z., Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry, Poznań 1945.

Keyser E., Deutsches Städtebuch, Stuttgart 1939.

Lück Kurt, Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens, Ostdeutsche Forschungen Band 1.

Maas W., Die Entstehung der Posener Kulturlandschaft, Posen 1927.

Raczyński, Wspomnienia Wielkopolski, Poznań 1843.

Tymieniecki K., Rozwój historyczny miast i mieszczaństwa w Wielkopolsce.

Warschauer A., Geschichte der Provinz Posen in der polnischen Zeit, Posen 1914.

De Verdmon Jacques Leonard, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim, Warszawa 1902.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa 18, (spis ten nie wyczerpuje wszystkich prac).

⁶ Arnold S., Geografia historyczna Polski, s. 95.

⁷ Marks K. i Engels F., Wybrane pisma filozoficzne, s. 47.

⁸ Tichomirow, Driewnierusskije goroda, s. 8—9.

rzeczą ciekawą, że proces powstawania nowych miast nie przerywa się z końcem XV w., lecz trwa dalej, w rozpatrywanym przez nas okresie XVI—XVIII wieku.

Miasta lokowane w badanym okresie podzielić można na dwie kategorie: 1) lokacje już wcześniej, powstałych przed w. XVI. Te ostatnie zachowywały w stosunku do miast macierzystych odrębność w dziedzinie prawnej przez posiadanie własnych władz miejskich⁹. Momentem, przyciągającym przybyszów do osadzania się w nowych miastach, były zapewnienia ze strony właścicieli tych miast korzyści materialnych i swobody religijnej, które pan miasta gwarantował w dokumencie lokacyjnym nowego miasta. Zazwyczaj w takim dokumencie pan miasta zezwala przybyszom na rządzenie się prawem magdeburskim, gwarantuje im swobodę praktyk religijnych, daje im wolniznę na kilka lat w celu szybszego zagospodarowania się w mieście. Niejednokrotnie właściciel miasta w przywileju lokacyjnym określał stosunek władz miejskich do władzy dominialnej. W praktyce pan miasta miał wielki wpływ na wybór władz miejskich, gdyż z przedstawionych mu przez mieszczan kandydatów na urząd miejski sam ustalał i aprobował skład rady czy ławy¹⁰. W praktyce nie było jasnej granicy między kompetencjami władz miejskich a właściciela miasta, którego ingerencja w życie miasta sięgała dość daleko.

Proces lokacji miast w badanym okresie w przekroju chronologicznym ilustruje poniższe zestawienie, obejmujące zarówno lokacje zupełnie nowych miast, jak i tzw. miast nowych:

1. Wilczyn — pocz. XVI w. ¹¹	12. Barcin — 1541 ²²
2. Budzyń — 1501—1505 ¹²	13. Kopanica — 1543 ²³
3. Piła — 1513 ¹³	14. Leszno — 1547 ²⁴
4. Mielżyn — 1517 ¹⁴	15. Miasteczko k. Poznania — 1562 ²⁵
5. Koźmin — 1518 (tzw. nowe miasto) ¹⁵	16. Brdów — 1562 ²⁶
6. Jaraczew — 1519 ¹⁶	17. Sobótka -- przed 1579 ²⁷
7. Łopienno — 1519 ¹⁷	18. Brudzew — przed 1579 ²⁸
8. Wysoka — 1520—1526 ¹⁸	19. Grodzisk — 1593 (tzw. nowe miasto) ²⁹
9. Korab — 1526—1600 ¹⁹	20. Mrocza — XVII w. (tzw. nowe m.) ³⁰
10. Bytyń — 1537 ²⁰	21. Odolanów — XVII w. (tzw. nowe m.) ³¹
11. Miłosław — 1539 ²¹	22. Jastrów — 1602 ³²

⁹ Archiwum Państwowe w Poznaniu. Akta miejskie Nowego Koźmina — D 5, D 8 (z XVII i XVIII w.), Akta miejskie Jutrosina — B 1 (1642).

¹⁰ Archiwum Państwowe w Poznaniu, akta Jutrosina, B 1 („co się tknie elektiey urzędowej, tedy chcą na potem wiecznej czasi, aby niemiecka ober co rok ośm osób między siebie obrali... którzy aby przedemną staneli, z których jednego burmistrzem, drugiego woytem a ostatnich collegami przez mie elegowani, przedstawiani y confirmowani byli“. Podobnie akta Łobżenicy C 129.

¹¹ Lange, op. cit., s. 38, podaje r. 1458, Sł. geogr. XIII, s. 461, podaje pocz. XVI w.

¹² Lange, op. cit., s. 35, podaje r. 1458; Warschauer, Die städtischen Archive der Provinz Posen, s. 27, podaje 1501—1505.

¹³ Deutsches Städtebuch, I, s. 229.

¹⁴ Warschauer, op. cit., s. 150.

¹⁵ Tenże, op. cit., s. 96.

¹⁶ Tenże, op. cit., s. 30.

¹⁷ Tenże, op. cit., s. 139.

¹⁸ Tenże, op. cit., s. 274.

¹⁹ Hładyłowicz K., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XI do XIX w., s. 225 podaje 1526—1600, Pawiński A., Zródła Dziejowe, XII, s. 139.

²⁰ Lange, op. cit., s. 36, podaje przed 1458, Sł. geogr. I, s. 521, podaje 1537.

²¹ Lange, op. cit., s. 73, powtórna lokacja, Warschauer, op. cit., s. 152.

²² Warschauer, op. cit., s. 5.

23. Kobylin — 1628 (tzw. nowe miasto)³³ 42. Kargowa — 1661⁵²
 24. Skoki — 1632 (tzw. nowe miasto)³⁴ 43. Rakoniewice — 1662⁵³
 25. Wałcz — 1633 (tzw. nowe miasto)³⁵ 44. Nowe Miasto — 1664 (tzw. nowe m.)⁵⁴
 26. Wschowa — 1633 (tzw. nowe miasto)³⁶ 45. Międzychód — 1671 (tzw. nowe m.)⁵⁵
 27. Ryczywół — 1634 (tzw. nowe m.)³⁷ 46. Wieleń — 1673 (tzw. nowe m.)⁵⁶
 28. Osieczna — 1635 (tzw. nowe m.)³⁸ 47. Witkowo — 1680⁵⁷
 29. Zduny — 1637 (tzw. nowe miasto)³⁹ 48. Mągonin — 1696⁵⁸
 30. Pleszew — 1637 (tzw. nowe miasto)⁴⁰ 49. Chodzież — XVIII w. (tzw. n. m.)⁵⁹
 31. Kamionna — 1638 (tzw. nowe m.)⁴¹ 50. Trzciel — XVIII w. (tzw. nowe m.)⁶⁰
 32. Obrzycko — 1638⁴² 51. Ostrów — 1713⁶¹
 33. Swarzędz — 1638⁴³ 52. Władysławów — 1727⁶²
 34. Bojanowo — 1638⁴⁴ 53. Trzcianka — 1731⁶³
 35. Rawicz — 1638⁴⁵ 54. Zaniemyśl — 1742⁶⁴
 36. Łobżenica — 1642 (tzw. nowe m.)⁴⁶ 55. Szamocin — 1748⁶⁵
 37. Jutrosin — 1642 (tzw. nowe m.)⁴⁷ 56. Rogoźno — 1750 (tzw. nowe m.)⁶⁶
 38. Szlichtyngowa — 1644⁴⁸ 57. Rostarzewo — 1752⁶⁷
 39. Zaborowo — 1644⁴⁹ 58. Żydowo — 1752⁶⁸
 40. Czarnków — 1645 (tzw. nowe m.)⁵⁰ 59. Radolin — 1759⁶⁹
 41. Babimost — 1652 (tzw. nowe m.)⁵¹ 60. Trzemeszno — 1765 (tzw. nowe m.)⁷⁰

³³ Schmidt E, *Deutschum im Lande Posen*, s. 232.

³⁴ Warschauer, op. cit., s. 125.

³⁵ Łukaszewicz J., *Obraz historyczno-statystyczny m. Poznania*, I, s. 16.

³⁶ Słownik geograficzny, I, s. 357.

³⁷ Słownik geograficzny, X, s. 955.

³⁸ Lange, op. cit., s. 35 przed 1458, Pawiński, *Źródła Dziej.* XII, s. 244.

³⁹ Warschauer, op. cit., s. 78; ³⁹ Tenże, op. cit., s. 156; ³¹ Tenże, op. cit., s. 2.

³² *Deutsches Städtebuch* I, s. 183.

³³ Lück K., *Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens*, s. 263.

³⁴ Schmidt, op. cit., s. 366.

³⁵ *Deutsches Städtebuch*, I, s. 154.

³⁶ Warschauer, op. cit., s. 43.

³⁷ Lück, op. cit., s. 263.

³⁸ Warschauer, op. cit., s. 260; Schmidt, op. cit., s. 366.

³⁹ Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, s. 159.

⁴⁰ Kaczmarczyk, op. cit., s. 159.

⁴¹ Warschauer, op. cit., s. 235; Kaczmarczyk, op. cit., s. 159.

⁴² Powtórna lokacja, Lange, op. cit., s. 74; Warschauer, op. cit., s. 164.

⁴³ Warschauer, op. cit., s. 255; ⁴¹ Tenże, op. cit., s. 16; ⁴⁵ Tenże, op. cit., s. 207.

⁴⁶ Lück, op. cit., s. 263.

⁴⁷ Warschauer, op. cit., s. 84; ⁴⁸ Tenże, op. cit., s. 230; ⁴⁹ Tenże, op. cit., s. 283.

⁵⁰ Schmidt, op. cit., s. 366.

⁵¹ *Deutsches Städtebuch*, I, s. 508.

⁵² Warschauer, op. cit. s. 268; ⁵³ Tenże, op. cit., s. 204; ⁵⁴ Tenże, op. cit., s. 160;

⁵⁵ Tenże, op. cit., s. 10.

⁵⁶ Lück, op. cit., s. 263.

⁵⁷ Warschauer, op. cit., s. 274.

⁵⁸ Powtórna lokacja Warschauer, op. cit., s. 140.

⁵⁹ Kaczmarczyk, op. cit., s. 162.

⁶⁰ *Deutsches Städtebuch*, I, s. 659.

⁶¹ Powtórna lokacja Warschauer, op. cit., s. 170.

⁶² Kaczmarczyk, op. cit., s. 162.

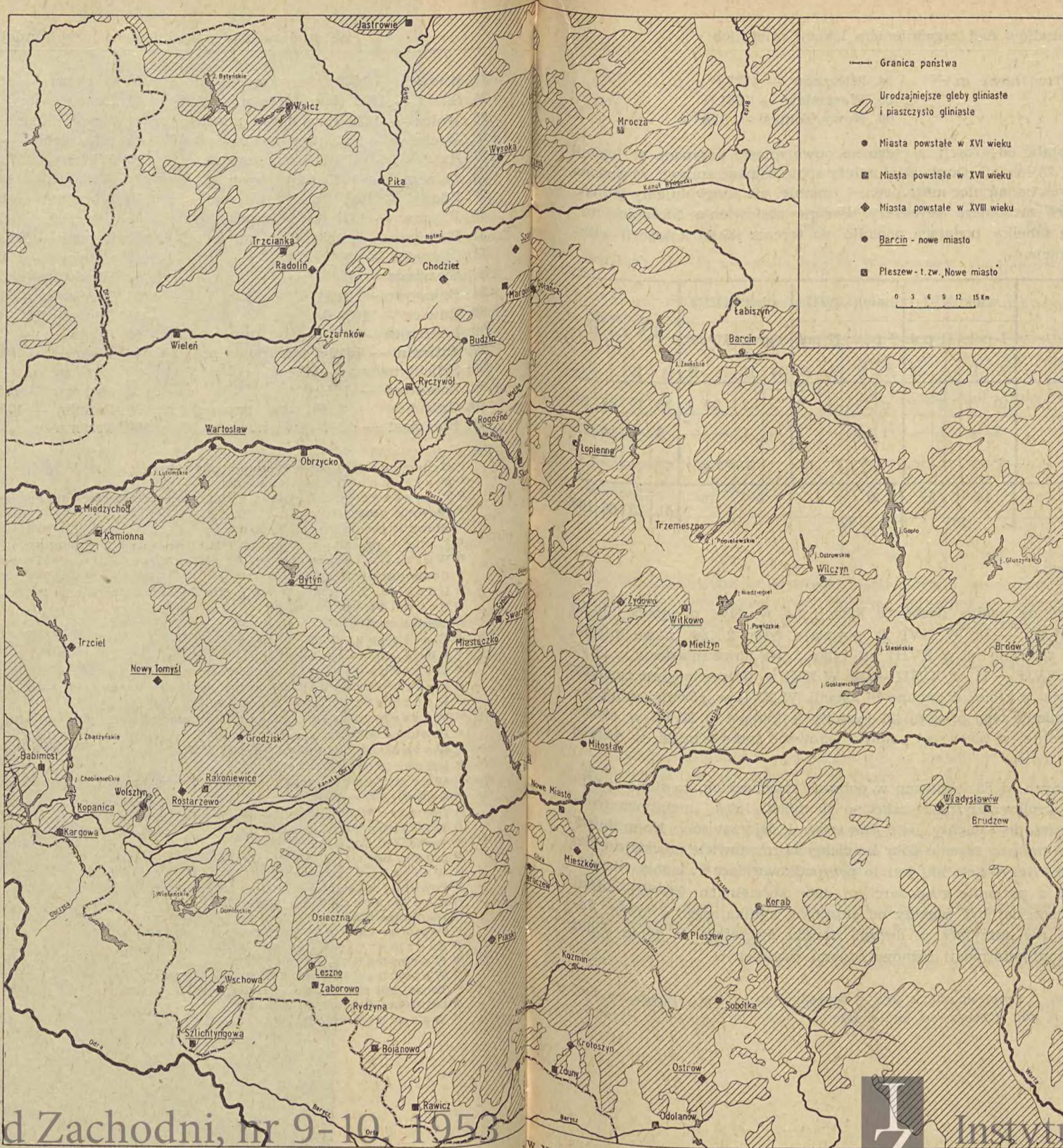
⁶³ Warschauer, op. cit., s. 236.

⁶⁴ Warschauer, op. cit., s. 225; ⁶⁵ Tenże, op. cit., s. 222; ⁶⁶ Tenże, op. cit., s. 218;

⁶⁷ Tenże, op. cit., s. 220. ⁶⁸ Tenże, op. cit., s. 293.

⁶⁹ *Deutsches Städtebuch* I, s. 218.

⁷⁰ Warschauer, op. cit., s. 266.

61. Łabiszyn — 1772 (tzw. nowe m.)⁷¹64. Mieszków — 1777⁷⁴62. Wyrzysk — 1773⁷²65. Wartosław — 1781⁷⁵63. Piaski — 1775⁷³66. Nowy Tomyśl — 1786⁷⁶

Razem zdołaliśmy ustalić 66 lokacji, z czego na nowe miasta przypada 41 lokacji a na tzw. nowe miasta 25 lokacji. Oczywiście należy sobie zdawać sprawę, że podana liczba w wyniku dalszych badań ulec może pewnej zmianie, nie przewidujemy jednak, by wniesiono tu jakieś zasadnicze korektury. Podane zestawienie chronologiczne systematyzuje poniższa tabelka, podająca ponadto na terenie jakiej kategorii własności odbywały się lokacje.

R o d z a j d ó b r	wiek XVI		wiek XVII				wiek XVIII				R a z e m					
	I poł.		II poł.		I poł.		II poł.		I poł.		II poł.		R a z e m			
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B		%		
szlacheckie	10	1	3	1	6	11	4	3	5	2	8	1	36	19	55	83
królewskie	3	—	1	—	1	3	—	1	—	1	—	—	5	5	10	15
kościelne	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	2
	14		5		21		8		8		10		41		100	
	19				29				18							

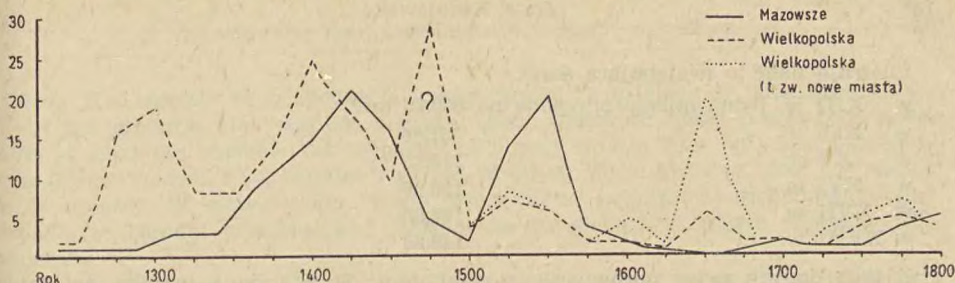
A = nowe miasta

B = tzw. nowe miasta

Z tabelki wynika, że na ogólną liczbę 66 lokacji na w. XVI przypada 19, na w. XVII — 29, na XVIII — 18. W XVI w. powstają tylko 2 tzw. nowe miasta, w XVII w. miast tych założono 18, w XVIII już tylko 5. Na nowe miasta w w. XVI przypada 17 lokacji, w XVII — 11, w XVIII — 13. W XVI w. proces ten jest nasilony w pierwszej jego połowie, w której dokonano 14 lokacji. W XVII w. również w pierwszej połowie mamy nasilenie tego procesu (21 lokacji). Natomiast w XVIII w. obserwujemy zjawisko odwrotne: w pierwszej połowie lokowano tylko 9 miast, w drugiej 10 miast.

Z miast nowo założonych aż 55 lokowano w dobrach szlacheckich, co stanowi 83% wszystkich lokacji. W królewskich założono 10 miast (15%). Inicjatywa należała tu wówczas również do szlachty jako starostów i dzierżawców. Najmniejszy zasięg lokacje miejskie mają na terenie dóbr kościelnych, mianowicie powstaje tylko jedno tzw. nowe miasto. Oczywiście nie jest to przypadkowe, lecz świadczy niewątpliwie z jednej strony o poziomie gospodarczym dóbr kościelnych, których udział w ogólnej własności ziemskiej był większy od stosunku wynikającego z tabeli. Ponadto dobra kościelne nie sprzyjały w dużym stopniu ówczesnie w dobie walki z protestantyzmem i kontrreformacji różnowierzemu osadnictwu.

⁷¹ Tenże, op. cit., s. 120; ⁷² Tenże, op. cit., s. 273; ⁷³ Tenże, op. cit., s. 224; ⁷⁴ Tenże, op. cit., s. 151; ⁷⁵ Tenże, op. cit., s. 160; ⁷⁶ Tenże, op. cit., s. 163.

Natężenie procesu lokowania miast w Wielkopolsce i na Mazowszu od XIII do XVIII wieku

Do uoacznienia rozmieszczenia lokacji miast na badanym obszarze postuży poniższa tabelka:

	wiek XVI		wiek XVII		wiek XVIII		Ra- zem	o/ o
	I poł.	II poł.	I poł.	II poł.	I poł.	II poł.		
Wielkopolska ⁷⁷ północna . . .	4	—	6	2	4	3	19	29
Wielkopolska środkowa . . .	6	3	4	4	2	5	24	36
Wielkopolska południowa . .	4	2	11	2	2	2	23	35
	14	5	21	8	8	10	66	100
	19		29		18			

Z tabelki wynika, że najwięcej miast lokowanych w badanym okresie leży w pasie Wielkopolski środkowej i południowej, najmniej w północnej. Dla każdego z tych rejonów wyznaczyć można pewien okres nasilenia procesu lokacyjnego. W Wielkopolsce północnej nasilenie to przypadnie na pierwszą połowę XVII w. i pierwszą połowę XVIII w. (6 i 4). W Wielkopolsce środkowej nasilenie uwidacznia się w pierwszej połowie XVI i w drugiej połowie XVIII w. (6 i 5). Dla rejonu zaś Wielkopolski południowej obok pierwszej połowy XVI w. szczytowym punktem jest pierwsza połowa XVII w.: w rejonie tym zostaje założonych aż 11 miast, w tym 7 tzw. nowych miast i 4 nowe miasta.

Z całego zestawienia wynika, że proces lokacji miejskich wzmaga się w pierwszej połowie XVI w. (14 miast), w pierwszej połowie XVII w. (21 miast) oraz w drugiej połowie XVIII w. (10 miast). Z punktu widzenia podziału na Wielkopolskę wschodnią i zachodnią okazuje się, że na terenie Wielkopolski wschodniej lokowanych miast jest 23, na obszarze zachodniej 43. Przewaga nowych lokacji w częściach zachodniej i południowej Wielkopolski związana była z napływem różnowierczej ludności rzemieśniczej z Brandenburgii i Śląska do sąsiednich przygranicznych miejscowości Wielkopolski.

Ustalenie ilości nowo lokowanych miast w Wielkopolsce XVI—XVIII w. pozwala nam łącznie z danymi L a n g e g o zdać sobie sprawę z rozwoju sieci miejskiej w Wielkopolsce na przestrzeni XIII—XVIII w., a w szczególności na proces zagęszczania się ilości miast w stosunku do obsługiwanego bezpośredniego zaplecza.

⁷⁷ Granica jest umowna. Podstawę podziału na trzy rejony stanowi od południa bieg Warty i Obry, od północy bieg Welny i Warty.

Ilustrują nam to następujące dane:

w XIII w.	jedno miasto	przypada na	860,26 km ²
w XIV w.	„	„	351,50 „
w XV w.	„	„	213,65 „
w XVI w.	„	„	190,06 „
w XVII w.	„	„	162,63 „
w XVIII w.	„	„	149,26 „

Z tych danych przez porównanie z rezultatami St. Pazyry wynika, że stopień nasycenia miastami był w Wielkopolsce znacznie wyższy niż np. na Mazowszu, i to na całej przestrzeni dziejów.

3. Niektóre czynniki rozwojowe

Ponieważ nowe lokacje miejskie w dużym stopniu związane są z rozwojem sukiennictwa, należy zwrócić uwagę na fakt, że główne ośrodki ówczesnego przemysłu, w szczególności włókienniczego, znajdują się właśnie w większości na obszarze Wielkopolski zachodniej. Miasta o wielkiej i średniej produkcji włókienniczej powstają w zachodniej Wielkopolsce, głównie w pasie południowym i środkowym. Będą to takie znane ośrodki miejskie, jak Rawicz, Leszno, Wschowa, Bojanowo, Swarzędz, Babi-most, Międzychód, Kargowa, Obrzycko, Trzciel, Nowy Tomyśl. W pasie północnym Trzcianka, Rogoźno i Ryczywół stanowią poważniejsze ośrodki tej produkcji⁷⁸. Istnienie przemysłu sukienniczego w tym okresie da się stwierdzić w 45 badanych miastach, z tego zaś 33 miasta leżą w Wielkopolsce zachodniej. Z miast o dużej i średniej produkcji włókienniczej (20) 16 leży w rejonie zachodnim, we wschodnim tylko 4. Obok tego z sukiennictwem spotykamy się w wielu miasteczkach Wielkopolski. Najwięcej tych drobnych ośrodków produkcji sukna w rejonie zachodnim znajduje się w pasie północnym. W wschodniej Wielkopolsce będzie ich najwięcej w pasie południowym. Produkcja drobnych ośrodków nastawiona była tylko na zaspokajanie potrzeb rynku lokalnego. Pozostałe miasteczka bez wyraźnej specjalizacji produkcji, często opierające swą egzystencję głównie na rolnictwie, rozrzucone były po całym terenie, najwięcej jednak było ich w pasie środkowym i południowym (21). Będą tu takie miasteczka, jak Żydowo, Wilczyn, Bytyń, Korab, Brudzew.

Interesującym jest zagadnienie, o ile proces zakładania miast wiązał się z warunkami fizjograficznymi, w szczególności takimi, jak usytuowanie miast w stosunku do rzek jako szlaków komunikacyjnych i siły wodnej, oraz jak się przedstawia zagadnienie stosunku nowych miast do urodzajności gleby jako wyrazu możliwości produkcyjnych rolnictwa. Wielkopolska posiada dość znaczną sieć rzeczną oraz bardzo liczne jeziora. Głównymi rzekami badanego terenu to Warta i jej dopływy: Proсна, Obra, Wełna i Noteć. Z analizy sieci wodnej Wielkopolski wynika, że miasta powstające w XVI—XVIII w. położone są najczęściej na terenie pozbawionym rzeki. Miast położonych nad rzekami, czy jeziorami jest niewiele, bo tylko 11 (25%). Oczywiście zagadnienie to jest ważne tylko dla miast nowych. Rzeczą ciekawą jest, iż miasta położone nad rzekami lub jeziorami, znajdują się przeważnie w pasie północnym i środkowym, który jest rejonem większego nasilenia występowania jezior. Natomiast południowy rejon, odgrywający wówczas największą rolę gospodarczą, jest poza Wartą pozbawiony zarówno większych rzek, jak jezior. Ogólnie więc należy stwierdzić, że w procesie lokacyjnym związek miast z czynnikiem takim jak rzeka w tym okresie był znikomy.

⁷⁸ Deresiewicz J., Z początków układu kapitalistycznego w Wielkopolsce, Prz. Zach. nr 11/12 z 1951, s. 326.

Gleby Wielkopolski są pochodzenia lodowcowego; są to gleby w większości piaszczyste lub gliniaste. Jak wynika z mapki gleb, większość nowo powstałych miast leżała w obszarze piasków (24 wypadki). Niekiedy miasto leży na terenie zandrowym (Nowy Tomyśl, Piła, Mroczka, Jastrów, Mielżyn), gdzie gleba w ogóle nie nadaje się do uprawy. W szczególności miasta Wielkopolski południowo-zachodniej, ważne gospodarczo ośrodki przemysłowe, położone są na glebach o małym znaczeniu dla rolnictwa.

Wśród reszty miast (17 wypadków) położonych zasadniczo na urodzajnych glebach gliniastych jest wiele (9 wypadków) położonych na krawędzi gleb gliniastych tuż obok rejonów mniej urodzajnych, piaszczystych. Fakt powstawania miast w XVI—XVIII w. w większości wśród zaplecza o glebach słabszych godny jest zastanowienia. Świadczyłyby to albo o wytwarzaniu się ośrodków miejskich dla okolic później zajętych przez osadnictwo rolne, albo o wykorzystywaniu przez wielką własność feudalną osad położonych na glebach gorszych dla celów produkcji przemysłowej.

Doniosłą rolę w rozwoju miasta odgrywa droga jako środek komunikacji. Miasta, powstałe w tym okresie, zakładane są przy drogach już istniejących, są to często nawet bardzo stare szlaki handlowe. Miasta Wielkopolski północnej leżą przy szlakach wiążących Poznań z miastami pomorskimi (Trzcianka, Radolin, Piła) z Gdańskiem i Bydgoszczą. Natomiast miasta pasa środkowego leżą przy traktach handlowych z XIV w., wiążących Poznań z Frankfurtem, Warszawą, Kaliszem i Krakowem. Miasta powstawały także przy młodszych drogach, łączących Poznań z dalekimi miastami, powstałych w XV lub XVI wieku. Najważniejsze miasta Wielkopolski południowej leżą przy drogach łączących Poznań z Wrocławiem, Głogowem oraz miastami dolno-śląskimi. Są to drogi z XIII w. i następnych stuleci. Droga, wiążąca Poznań z miastami Dolnego Śląska poprzez Grodzisk, Rakoniewice, Rostarzewo, Kopanicę, Kargowę, w XVI w. nabiera większego znaczenia handlowego. Oczywiście droga jest już wtedy, tzn. w XVI—XVIII w. prawie zawsze elementem o starszej metryce niż osada miejska, jednak mimo iż w badanym okresie sieć drożna w Wielkopolsce była gęsta, miasto nowo powstałe może w pewnej mierze wpływać na zmianę kierunku drogi łączącej dwa miasta. Przykładem takim jest rozwinięcie się w XVII w. drogi łączącej Kościan z Wrocławiem przez powstałe w tym czasie Leszno, Zaborowo, Bojanowo, Rawicz, z pominięciem dawnej, starej drogi przez Poniać. Miasta Wielkopolski wschodniej łączą się z węzłem kaliskim, z którego wybiegały drogi na północ do Torunia (Władysławów, Brudzew, Wilczyn), do Bydgoszczy, Poznania i Wrocławia poprzez Ostrów lub Koźmin⁷⁹. Zasadniczo sieć drożna w tym okresie jest już tak gęsta, że nie podobna mówić, jaki wpływ wywrzeć mógł fakt powstania miasta na ustalenie się czy powstanie nowej drogi. Stwierdzić należy, że dla przodującego gospodarczo rejonu, jakim była Wielkopolska południowa w tym okresie, największe znaczenie mają drogi wiążące ten rejon ze Śląskiem, stąd tak gęsta rozbudowa sieci dróg w tym obszarze.

4. Próba analizy przyczyn gospodarczo-społecznych

Przedstawiony materiał, dotyczący lokacji miejskich w XVI—XVIII w., nasuwa szereg uwag i spostrzeżeń ogólnych. Jakkolwiek znaczenie gospodarcze wielu nowo powstałych miast było słabe i nieraz krótkotrwałe, sam fakt liczebności lokacji oraz rozwój znaczenia niektórych miast w badanym okresie (nie mówiąc o przejściowych załamaniach np. na skutek zniszczeń wojennych) jest sprawą ciekawą i rzuca-

⁷⁹ Weymann S., Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w. Prz. Zach. nr 6—8/53, s. 194 i n.

jącą pośrednio i bezpośrednio nowe i dodatkowe światło na rozwój gospodarczy Wielkopolski. W okresie feudalnym główną gałęzią gospodarki jest rolnictwo, gdyż feudalna własność ziemi jest „podstawą feudalizmu”⁸⁰. Stąd wszelka analiza, dotycząca sytuacji gospodarczej w tym okresie, za punkt wyjścia przyjąć musi badanie i znajomość — biorąc ogólnie — spraw wiejskich. Miasto jako centrum rzemieślniczo-handlowe jest ściśle związane ze swym zapleczem rolniczym. Stopień towarowości rolnictwa, a więc tak folwarku, jak przede wszystkim gospodarstwa chłopskiego jest podstawowym czynnikiem rozwoju miasta. W Wielkopolsce moment ten wysuwa się zdecydowanie na plan pierwszy, gdyż, jak wykazała analiza, miasta nowo powstałe (w większości szlacheckie i magnackie) nie są w zasadzie sytuowane nad większymi rzekami, mogącymi stanowić arterie komunikacyjne dla handlu zagranicznego (spław zboża, towaru leśnego i innych produktów gospodarstwa wiejskiego), a także nie leżą na terenie żyzniejszym. Decydującym jest tutaj w rozwoju miasta rynek wewnętrzny okolicy, dzielnicy wraz z powiązaniem z innymi dzielnicami polskimi i ciężącym gospodarczo ku Polsce, będącym wówczas pod innym panowaniem, Śląskiem. Powstaje więc pytanie, jak się rozwijał ów rynek wewnętrzny (składający się z poszczególnych rynków lokalnych) w Wielkopolsce i jego związki z innymi częściami kraju, kto w nim uczestniczył i jakie produkty były jego podstawą. Postawienie bowiem tych problemów jest konieczne dla próby wyjaśnienia przyczyn powstawania, rozwoju i upadku miast badanych.

Ważną sprawą jest fakt, że nowo powstające miasta nie były lokowane na tzw. surowym korzeniu. Akt lokacyjny był tutaj zwykle zakończeniem pewnego etapu w rozwoju danej osady miejskiej. Wcześniej na jej miejscu istniała rozwijająca się mniej lub więcej intensywnie osada, często tej samej nazwy, a jeśli chodzi o tzw. nowe miasta, to one powstają przy istniejącej i rozwijającej się już od dawna osadzie miejskiej. Teraz już jedynie całokształt warunków gospodarczych, a w szczególności sprzyjające momenty rozwoju związków rynkowych wsi i miasta decydowały o ich rozwoju.

Miasta lokowane w XVI w., przy czym — co jest charakterystyczne — główne nasilenie tego procesu obserwujemy w pierwszej połowie tegoż wieku (70%), powstają jeszcze w okresie ogólnego rozwoju kraju w dziedzinie sił wytwórczych, przemian w stosunkach produkcji, jak i nadbudowy i są tego wyrazem. W okresie Odrodzenia widoczne jest jeszcze duże znaczenie miast, opierające się na rozwoju produkcji miejskiej i powstawaniu niektórych nowocześniejszych, nieraz wczesno-kapitalistycznych form organizacji produkcji. Elementy tego procesu już były widoczne wcześniej, w XV wieku, związane oczywiście z rozwojem produkcji rolnej (co nie jest jeszcze jednak należycie zbadane) i w tym sensie nowe lokacje w XVI w. można uważać niejako za przedłużenie procesu lokacyjnego miast z w. XV, którym przecież także z zasady sankcjonowano pod względem prawnym istniejący stan gospodarczy. Z pierwszej połowy XVI w. z nowo lokowanych miast pochodzi jedynie jedno, tj. Leszno, które rozwija się dobrze i w dalszym okresie, z powstałych zaś np. w XVII w. do znaczniejszych i utrzymujących swe znaczenie miejskie można zaliczyć Rawicz, Bojanowo i Swarzędz. Świadczyć by to mogło o lepszych ewentualnie warunkach rozwoju nowych miast w XVII wieku. W pierwszej połowie XVI w. gospodarstwo chłopskie w Wielkopolsce nie odczuwa jeszcze w tak znacznym stopniu jak później ciężkiego brzemienia folwarku pańskiego, zamykającego chłopu drogi szerszych kontaktów rynkowych. Folwark, pomijając dobra kościelne (a te w analizie naszej prawie nie wchodzi w rachubę), nie opiera się jeszcze w decydującym stopniu na pracy

⁸⁰ Stalin J., *Ekonomiczne problemy socjalizmu w Z. S. R. R.*, s. 46.

pańszczyźnianej chłopów: rozwój gospodarki folwarcznej w tym okresie związany jest z istnieniem czynszu i w pewnym stopniu siły najemnej. Stąd istnieją ciągle próby zagęszczania istniejącej już sieci miejskiej przez nowe lokacje.

Powstanie i rozwój Leszna wiąże się z produkcją włókienniczą, a także przerobem produktów rolnych (np. przemiał zboża na mąkę). Natomiast położona na północy w terenie obfitym w lasy Piła rozwija się dzięki przemysłowi drzewnemu oraz sukiennictwu. Inne miasta, powstałe w tym okresie, stają się ośrodkami najbliższego rynku lokalnego, na którym chłopi, a także w pewnym stopniu folwark, dokonywali potrzebnych zakupów i zbywali swe produkty. Miasta te, leżąc jednak często w zasięgu gospodarczym większego miasta (np. Gniezno, Kalisz), nie mogły rozwinąć się bardziej, gdyż konieczną rolę gospodarczą spełniał już rynek większego miasta. Ich słaby więc rozwój w tym czasie nie świadczy jeszcze o upadku miast w ogóle, lecz przeciwnie, o większym zasięgu rynkowym miast większych.

Od połowy XVI w. i XVII w. sytuacja gospodarczo-społeczna i polityczna kraju ulega coraz wyraźniejszym zmianom regresywnym. Folwark pańszczyźniany, stając się panującą formą gospodarki, wywiera ujemny wpływ na całokształt rozwoju gospodarczego. Pogarsza się sytuacja ekonomiczna gospodarstwa chłopskiego. Maleje będące podstawą produkcji wyposażenie jego w środki produkcji, np. widoczne jest zmniejszenie się ilości zwierząt hodowlanych na gospodarstwach chłopskich w Wielkopolsce⁸¹. Jednocześnie jednak regresywne skutki zaznaczają się i w produkcji folwarcznej. Chłopi nie uprawiają już tak dokładnie pól dworskich, jak pracownicy najemni, ale uprawiają ją swymi narzędziami i siłą pociągową. Zaznaczający się upadek w dziedzinie techniki rolniczej oraz zmiany w stosunkach społecznych (coraz większy ucisk i wyzysk chłopów) wpływa na zmniejszenie się plonów i produktywności rolnictwa. Procesy te, rzecz jasna, nie sprzyjają rozwojowi miast, a przede wszystkim powodują zmniejszenie się możliwości produkcji towarowej chłopów. W Wielkopolsce jednakże, co ostatnio podkreślił Wł. Rusiński⁸², nasilenie ucisku pańszczyźnianego było mniejsze w porównaniu z Małopolską. Gospodarstwa chłopskie były ogólnie biorąc większe, a występowanie tzw. ludzi luźnych i innych kategorii ludzi faktycznie, a także prawnie wolnych było liczniejsze, skąd mogły zasilać swe zaludnienie miasta.

Gospodarstwo więc chłopskie mogło tu w większym niż w Małopolsce stopniu wiązać się z rynkiem. Poza tym w formie przypuszczenia, które sugeruje nam analiza rozwoju miast, można założyć, iż folwark w Wielkopolsce był silniej niż gdzie indziej związany z rynkiem wewnętrznym. Oczywiście wymaga to badań szczegółowych. Niemniej przeto spadająca produktywność rolnictwa prowadzi wielkich właścicieli ziemskich ku otwarciu sobie nowych źródeł dochodów. Poważnym źródłem mogły być tu miasta, które rozwijając różne formy produkcji i handel zasilają kieszeń magnata (daniny, czynsze, opłaty). Stąd założenie miasta odpowiadało interesom właściciela ziemskiego. Zakładania miast w XVII i XVIII w. w Wielkopolsce nie można, naszym zdaniem, rozpatrywać w oderwaniu od trwającej w tym czasie wiejskiej akcji osadniczej, prowadzonej przez szlachtę, dotyczącej tak zakładania nowych osad wiejskich (np. holenderskich), jak i powiększania dawnych. Wielkopolska miała słabsze nieco zaludnienie, a poza tym na zmniejszenie ludności wpłynęły zniszczenia wojenne.

Wielka własność starała się różnymi sposobami o osadnika, co podnosiło jej dochody. Co do miast czynnikiem sprzyjającym jej zamierzeniom były trwające w kra-

⁸¹ Topolski J., O literaturze i praktyce rolniczej w Polsce na przełomie XVI i XVII w. Roczn. Dz. Gosp. i Społ. t. XIV, s. 83.

⁸² Roczn. Dz. Gosp. i Społ., t. XIV, rec. Dworzaczka „Dobrowolne poddaństwo chłopów”, Szcz. s. 282.

jach ościennych prześladowania religijne. Rozwój reformacji z jednej, a wzrastające prześladowanie jej przez Habsburgów z drugiej strony doprowadziły do zatargów religijnych. Starcia te sprzyjały migracjom ludności. Ludność protestancka z Niemiec kierowała się do Polski, gdyż tu spodziewała się swobody religijnej oraz większej wolności gospodarczej i społecznej. W tym czasie w Niemczech pogarsza się położenie chłopów wskutek powiększania folwarku przez wielką własność. Podobnie prześladowania religijne w Czechach zmusiły wielu Czechów do emigracji. Oczywiście jest sprawą, że spowodowany w dużym stopniu dogodnym położeniem Wielkopolski oraz świadomą akcją ściągania osadników tak na wieś jak i do miasta przez feudałów napływ ludności nie może być, co już podkreślono, uważany za czynnik wyjaśniający powstawanie miast w XVII w. i później. Sam napływ ludności nic nie mówi, jeśli nie uwzględnić istniejących warunków. Abstrahując już od tego, że na to, aby osiedlenie się dało rezultaty, istnieć musiały odpowiednie warunki gospodarcze, trzeba przecież uwzględnić, że obok napływu ludności obcej na ludność miast składała się także ludność miejscowa, że przebiegały na wsi procesy społeczno-gospodarcze, powodujące zmiany w strukturze ludności itd., a także zachodziły zmiany ludnościowe w istniejących miastach. Nie bez znaczenia jest wreszcie fakt trudności uzyskania praw miejskich oraz proces zamykania się cechów, nie mówiąc już o bezpośrednich interesach feudała, które skłaniały go do popierania osadnictwa tak wiejskiego, jak miejskiego, co oczywiście nie przeczy, iż ten interes feudała mógł być i był w dalszym okresie czynnikiem powstrzymującym rozwój miasta.

Specyficzną cechą rozwoju miast w XVII wieku w Wielkopolsce jest duża ilość tzw. nowych miast powstających przy starych, którym feudałowie nadają przywileje miejskie jak również nadawanie praw miejskich osadom lub przywracanie praw miejskich miastom spadłym do roli wsi (Obrzycko, Margonin), co występuje głównie na granicy południowej i południowo-zachodniej Wielkopolski. Gospodarczą podstawą tych miast jest, jak już wskazano, przede wszystkim przemysł włókienniczy, głównie sukiennictwo. Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi sukiennictwa już istniejącego w Wielkopolsce w wiekach poprzednich był fakt, że wśród przybywających osadników było wielu tkaczy.

Procesu zakładania miast w XVII w. nie należy przeceniać, trzeba bowiem pamiętać, że w XVII w., m. in. w wyniku zniszczeń wojennych (które były z drugiej strony czynnikiem pchającym feudałów w kierunku popierania nowego osadnictwa), jednocześnie daje się stwierdzić oznaki upadku wielu ośrodków miejskich (Bytyń, Mielżyn, Wilczyn, Brudzew). Powstawanie miast w badanym okresie powinno być rozpatrywane na tle ogólnego rozwoju miast wielkopolskich, co naturalnie wymaga jeszcze wielu badań. Stąd szczególnie na obecnym etapie badań proces powstawania miast w XVII w. ew. w 1. połowie XVIII w. nie może być przeceniany i nie mogą być wprowadzane tu zbyt pochopne wnioski. Nie ulega jednak przy tym wątpliwości, że proces ten świadczy w pewnym stopniu o zaawansowaniu gospodarczym Wielkopolski, przynajmniej w niektórych okolicach.

Nowo powstające miasta, rozwijające produkcję przemysłową oraz prowadzące niekiedy dość rozgałęzioną wymianę handlową wyrobami włókienniczymi, stawały się, czego nie uświadamiali sobie poszczególni feudałowie, czynnikiem powodującym wzrost załączków rynkowych, oddziałujących na wieś w kierunku wzrostu znaczenia pieniądza i przygotowującym warunki dla szerszego rozwoju stosunków towarowo-pięniężnych, a w dalszej konsekwencji kapitalistycznych. Momentem hamującym były pańszczyźniane stosunki na wsi. Większe stosunkowo ośrodki miejskie to przede wszystkim miasta „tkackie“, wśród których zaś duża część to właśnie miasta nowo założone, jak Rawicz, Bojanowo, Swarzędz, lub miasta, przy których powstało tzw.

nowe miasto (Wschowa, Zduny, Jutrosin, Kobylin, Babimost, Międzychód, Ryczywół). Miasta te powstają blisko stojących wysoko gospodarczo terenów Śląska. Dość wyspecjalizowana produkcja tych miast pracujących nieraz na dość szeroki, zagraniczny nawet rynek, nie była w decydującym stopniu wyrazem podziału pracy na terenie najbliższego regionu geograficzno-gospodarczego, na którym panowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana, stopniowo jednak, szczególnie w 2. połowie XVIII w. rozsadzana przez stosunki towarowopieniężne. Podstawę surowcową dla sukienictwa stwarzała dość rozwinięta w Wielkopolsce hodowla owiec⁸³, choć niewątpliwie także z innych części Polski. Hodowla ta w tym okresie nie jest bynajmniej wyrazem (jak np. w Anglii) pierwotnej akumulacji, lecz świadectwem ekstensywnej gospodarki rolnej, odchodzącej od uprawy zbóż (dającej malejące plony) i roślin wymagających dokładnej pielęgnacji, czego nie mogła zapewnić, jeśli chodzi o folwark pracę pańszczyźnianą, uciskany zaś chłop nie miał zbyt wiele czasu na odpowiednie zajęcie się swym gospodarstwem. Zagadnienia te jednakże są jeszcze bardzo słabo zbadane. Rozwój osiedli miejskich mógł być także związany ze specjalizacją w pewnej dziedzinie produkcji czy wymiany, np. w Grodzisku z produkcją piwa⁸⁴, zdobywającą w XVII w. coraz szerszy rynek w Wielkopolsce, lub w XVIII w. w Jastrowie, gdzie odbywały się duże targi końskie⁸⁵.

Procesy osadnicze nie ustają w w. XVIII. W tym czasie coraz wyraźniej się zaznacza rozwój stosunków towarowopieniężnych w Wielkopolsce, szczególnie w bliskiej Śląska Wielkopolsce południowej i bliskiej Pomorza — północnej. Intensywniejsza staje się tzw. kolonizacja holenderska oraz zakładanie wsi sołtysich, co dawało feudalom dochody pieniężne. Na wsi zachodzą procesy świadczące o wzroście znaczenia czynszu⁸⁶. Zapowiedzi rozwijających się na większą skalę zmian w 2. połowie XVIII w. są już widoczne w 1. połowie tegoż wieku, czego dowodzą m. in. reformy czynszowe we wsiach miasta Poznania i niektórych innych dobrach. Wyrazem tego są także nowe lokacje miejskie, np. w okolicach Poznania w 1742 r. Zaniemyśla (Poniński), stającego się dość ważnym ośrodkiem rzemieślniczym i handlowym⁸⁷, a przede wszystkim w północnej Wielkopolsce, jak Trzcianka (1731), Szamocin (1748). Jeszcze wyraźniejsze zmiany, dotyczące także organizacji produkcji przynosi 2. połowa XVIII w., w której powstają: Radolin, Wyrzysk, Piaski, Mieszków, Wartosław, Nowy Tomyśl oraz Rogoźno, Trzemeszno, Łabiszyn (w tych trzech tzw. nowe miasta), a jednocześnie w tym czasie miasta dawne mają szersze możliwości rynkowe. Północ Wielkopolski, gdzie powstaje w XVIII w. kilka miast, sąsiaduje z rozwiniętymi gospodarczo terenami Pomorza, gdzie już w 2. połowie XVIII w. znaczenie czynszu było stosunkowo duże, a jednocześnie istniała praca najemna w folwarkach⁸⁸. Oczywiście na terenie całej Wielkopolski panowały w dalszym ciągu, tylko w mniejszym nasileniu, stosunki pańszczyźniane, powstrzymujące rozwój miast. Nieprzypadkowy tedy jest fakt, że wiele miast wielkopolskich to małe, nieżywotne osady o charakterze rolniczym (Sobótka, Korab, Bytyń, Wilczyn, Rostarzewo, Żydowo), które Holsche nazywa „Ackerstädte“. Poza tym duże stosunkowo umiastowienie w Wielkopolsce nie stwarzało już warunków rozwoju dla wszystkich miast.

⁸³ Deresiewicz, op. cit., s. 330.

⁸⁴ Por. H. Majkowski, Grodzisk Wielkopolski, s. 79—91.

⁸⁵ Holsche, Der Netzdistrikt, s. 122, Deutsches Städtebuch, I, s. 183.

⁸⁶ Por. Rusiński Wł., Uwagi o rozwarstwieniu wsi w Polsce w XVIII w. w Kw. Hist. nr 2/53, s. 170 i n.

⁸⁷ Por. Zajchowska S., Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI—XX w.), Prz. Zach., nr 6—8/53, s. 136.

⁸⁸ Rusiński, op. cit.,

Resumując nasze ogólne spostrzeżenia dotyczące nowych lokacji w Wielkopolsce od XVI w., stwierdzić trzeba, że w chwili obecnej ze względu na stan badań dokładniejsze i wyczerpujące wyjaśnienie przyczyn ich powstawania, rozwoju, upadku itd. przedstawia duże trudności. W każdym razie zjawiska tego nie wolno rozpatrywać w oderwaniu od rozwoju rolnictwa i wsi, a w szczególności osadnictwa wiejskiego, oraz ogólnego rozwoju wszystkich miast Wielkopolski, nie tylko zaś nowych. Wśród przyczyn powstawania miast uwzględnić trzeba strukturę wsi w Wielkopolsce, interesy feudała, przy spadającej produktywności rolnictwa na tle słabego zaludnienia Wielkopolski, sprzyjające momenty zewnętrzne, sąsiedztwo rozwiniętych gospodarczo terenów Śląska i Pomorza. Są to problemy wymagające szybkiego przeprowadzenia badań, które by wyjaśniły kierunki rozwoju gospodarczo-społecznego Wielkopolski, i jej specyficzne warunki, odmienne od innych dzielnic Polski.